

Avsnitt 56: Kommunikation kring kropp, känslor och sexualitet i grund- och gymnasiesärskolan

INFORÖST: Vi på Specialpedagogiska skolmyndigheten arbetar för att alla barn, elever och vuxenstuderande oavsett funktionsförmåga ska nå målen för sin utbildning. I podden förklarar, fördjupar och diskuterar vi specialpedagogik och ger goda råd till dig som arbetar i eller har barn som går i förskolan och skolan.

ERIKA: Hej och välkomna till Specialpedagogiska skolmyndighetens podd, lika värde. I dag kommer vi att prata om något som alla elever har rätt att få undervisning i, men där det kan se väldigt olika ut hur man undervisar, och till och med om man undervisar. Vi kommer att prata om ämnet sex och samlevnad i grundsärskola, träningsskola och gymnasiesärskola, och vi kommer att beröra hur man pratar om kroppen, känslor och sexualitet med elever där kommunikationen kanske är extra utmanande. Barn och unga med dövblindhet. Och i studion har jag med mig Sofie Malmgren och Jessica Jägryd, båda rådgivare på vår myndighetsresurs [hör inte 0:00:36] dövblind, och även Natalie Simonsson som är sexualupplysare och skrivit flera läromedel om det här ämnet och som också har varit med och tagit fram stödmaterial i sex och samlevnad, för Skolverket. Och jag som leder det här samtalet heter Erika Bergman och jobbar på Specialpedagogiska skolmyndigheten. Men varmt välkomna hit

ALLA: Tack.

ERIKA: Och innan vi börjar så skulle jag gärna vilja att ni, som är med och pratar om det här, gärna kort berättar om er själva och på vilket sätt ni har kommit i kontakt med och arbetat med den här frågan. Kanske Natalie?

NATALIE: Ja, jag jobbar som sexualupplysare och i det ingår att jobba med värdegrundsfrågor och rättighetsfrågor. Jobbar även som föreläsare och utbildare och har skrivit även flera böcker, som du nämnde. Och jag har tillsammans med Zafire Vrba varit med och tagit fram en app som heter privatliv, som riktar sig till elever i grund- och gymnasiesärskolan. Och som väl egentligen är kunskapsämnet, sex och samlevnad, men på ett mer tillgängligt sätt. Så det är en kostnadsfri... fritt läromedel som går att ladda ner på www.mittprivatliv.se, men som är som en slags myndighetslösning för att fler ska få tillgång till den kunskap som alla har rätt till.

ERIKA: Mm, är det någonting som man använder också? Jag tänker den appen, används den också i undervisningen? Känner du till det?

NATALIE: Jo, men det vet jag att den gör, och så som situationen har sett ut så har det på många håll saknats läromedel. Det är väldigt ... ja, men generellt sett kring sex och samlevnadsfrågor och ännu mer specifikt när vi möter elever i särskolan så har det saknats material att använda sig av i undervisningen. Så den här ... det här materialet bygger på det som står i styrdokumentet för i första hand grundskola 7-9 och gymnasieskola. Men det som har varit vår ambition är att paketera den på ett sätt så att fler ska kunna använda sig och komma nära den. Så till exempel så behöver man inte

kunna läsa och skriva, allt innehåll kommer i små paket med bildstöd, allting är uppläst och så har vi jobbat tillsammans med elever som har fått vara med och tycka till om, ”Men vad funkar för mig? Vad är ... Hur kommer jag nära de här frågorna på ett sätt som funkar för mig?” Och ur det arbetet så har det kommit att vi har utvecklats steg-för-steg-guider, och ett kroppsjobb där man kan bygga egna kroppar, och [skratt] hur man kan känna på ord som kanske annars är känsliga och pirriga. Så det är ett första steg på väg. Sen så behövs det väldigt mycket mer material och fler läromedel och fler anpassningar, för att det ska finnas något som möter alla.

ERIKA: Men där finns, tänker jag, där du beskriver många olika sätt att närma sig och ta sig an det här ämnet, att det är det man får?

NATALIE: Ja, precis och någonting som vi tog fasta på i just det arbetet var att väldigt många elever i den här målgruppen saknar tillgång till ett privatliv. Man är ofta ... har en vuxen över axeln och många omkring sig och det kan vara ganska svårt att känna på de här frågorna, på egen hand. Och en app på det här sättet löser inte stora problematiken. Men det är som en liten blinkning med det. Nej, men kolla, här kanske några fler kan sitta på egen hand och lära sig lite, fundera lite, kanske hitta någonting att börja tänka kring, som man sen kan ta upp med en vuxen eller med en pedagog i skolan. Och på så sätt bygga lite självkänsla och integritet kring de här frågorna.

- ERIKA: Just det. Och vad säger ni, Sofie och Jessica? På vilket sätt har ni kommit i kontakt med just frågan om sex och sam... eller sexualundervisning, är det ju?
- JESSICA: Ja, men det är väl först i vår verksamhet där vi har varit och jobbat tidigare, där vi har stött på frågan, både med det lilla barnet och sen även när barn har vuxit som vi har diskuterat i arbetslag och hur vi har tänkt kring det. Men nu även som rådgivare att vi möter pedagoger ute i verksamheter som faktiskt frågar, "Hur ska vi göra här?" och det är ett dilemma för oss.
- SOFIE: Ja, och sen var det i att skriva våra magisteruppsatser när vi läste specialpedagoger. Jag nämnde att jag skrev om hur man kan bekräfta och besvara känslor hos barn som har medfödd dövblindhet, och du skrev kring pedagogers reflektioner kring sexualitet.
- JESSICA: Ja, precis.
- SOFIE: Så det ... Ja, vi har fördjupat oss i det och tycker det är väldigt intressant, och att de har också känts att det saknas väldigt mycket.
- ERIKA: Hur skulle ni beskriva då på vilket sätt och varför är det här ämnet så viktigt, just för de barn och elever som vi pratar om det här programmet, med intellektuell funktionsnedsättning dövblindhet?
- JESSICA: Ja, men jag tänker först och främst också att det är alla barns rättighet att lära sig om sin kropp och sina känslor och sin sexualitet, att det är så det är i samhället och jag ser ingen skillnad på det och vad ... gå i en träningsklass eller

gå i en vanlig grundskoleklass. Så att det är väl där som man får tänka till, hur ska vi nå ut?

ERIKA: Vad säger du Natalie?

NATALIE: Men en aspekt av det kan vara att elever eller barn och ungdomar generellt ofta kan tillgängliggöra sig den här kunskapen lite grann på egen hand. Man kan sätta sig och googla, eller låna en bok på biblioteket, eller kanske har ett utbyte med kompisar som blir en slags kunskapsinhämtning, även om den kanske inte alltid leder helt rätt heller. Men man kan hämta från ganska många olika håll, medan de elever som vi möter kanske har en lägre tillgång till just det och blir i och med det utlämnad till en god omgivning, eller en god skola, en genomtänkt undervisning och att vuxna omkring en har förmåga och ibland kanske också mod att ta i de här frågorna. För annars lämnas man ganska ensam med det.

ERIKA: Ja, vilket jobb är det man har att göra där som pedagog, tänker jag? Varför är det så viktigt att just jobba med ...? För jag tänker, det handlar om känslor och det handlar förstås om kroppen också. Men just att man tar tag i det och att man ser till att de här individerna också får den här rättigheten tillgodosedd.

JESSICA: Ja, för vår målgrupp som vi träffar då, barn och elever som har medfödd dövblindhet, det finns inga chanser för ... ja, i stort sett för näst... inga elever de chanserna som du berättar om att man kan googla själv, man kan ta reda på, man kan titta, man kan snegla på kompisar och så vidare. Våra elever som vi träffar, de har ju inte chansen att veta

någonting om hur andra ser ut och att vi ser lika och olika ut och om de inte får vara nära taktilt och uppleva det. Så de eleverna blir ju berövade de här rättigheterna inom många områden, framför allt inom det här med kropp och sexualitet som blir känsligt. Det är ett ganska känsligt ämne att diskutera kring. Och även känsligt ... ja?

ERIKA: Om man inte på ett strukturellt sätt jobbar med det i skolan?

SOFIE: Ja, och även i strukturerat sätt kan vi tänka att det blir ofta svårt i och med att det ska ske taktilt, de här samtalen. Så det är komplicerat, men inte omöjligt.

ERIKA: Vilka fördomar finns det då kring den här gruppen, barn och elever, för ibland hör man det. Men vad är det ni ser att det finns för typ utav föreställningar om barn och unga med funktionsnedsättning och intellektuell funktionsnedsättning, när det kommer till kropp, känslor, sexualitet?

NATALIE: Men jag tänker att det kan finnas olika slags föreställningar som ligger i vägen. Men en sak som jag tycker att jag möter ganska ofta, det är att frågor som rör kön och sexualitet tenderar att lite grann glömmas bort. Att man någonstans tänker att, "Ja, men det här är inte lika viktigt för den här eleven" eller ... Jag vet inte om man lyfter upp andra aspekter och tänker att, "Ja, men vi tar det här först. Eller det här är viktigare" men att konsekvensen någonstans blir att man kommer inte nära, man kommer inte nära de här bitarna. Det finns en slags svårighet hos omgivning, och det handlar inte bara om ... det är inte ett skolperspektiv i enbart, utan det kan vara skola, annan personal, föräldrar. Men att man någonstans inte tänker att sexualitetsfrågor är

angelägna, att det här är, säg en tonåring som det rör på sig på ett likvärdigt sätt som för vilken annan tonåring som helst. Men det är det ena att det kanske inte ... att man tänker att det inte finns, och där genom det medverkar till att det kanske också osynliggör det, genom att inte ställa frågor, inte uppmärksamma, inte erbjuda kunskap eller böcker eller sammanhang, som ligger nära de här frågeställningarna. Men den andra ytterligheten är att man på något vis upplever sexualiteten som väldigt närvarande, eller väldigt påtaglig och i och med det kanske tänker att, ”Ja, men vi kan inte gå in här med sex och samlevnadsundervisning, för då kommer vi underblåsa det här. Då kommer den här sexualiteten växa och bli ännu större och det kommer bli problematiskt.” Det är så här lite slitet uttryck, men att man tänker i banor kring att så här, inte väcka den björn som sover eller ... ja, inte på något vis förstärka det här. Och min erfarenhet där är att vi kommer inte framåt via någon av de här vägarna, och de är inte användbara som utgångspunkter när det kommer till ett undervisningssammanhang.

ERIKA: Vilken väg är då framkomlig, tänker jag? Både utifrån din då främsta erfarenhet, Natalie, som [hör inte 0:10:09] kanske handlar om barn och unga med intellektuell funktionsnedsättning. Men även ni, Jessica och Sofie, som träffar barn och elever med dövblindhet. Vad ... Hur kan man göra då för att undervisa om det här som de då har rätt till, på ett bra sätt?

SOFIE: Ja, vi tanker mycket att man måste börja med känslor över huvud taget. För de ... ja, se... När det kommer till

sexualitet och de känslorna, då är det ... det är inte för sent, men då har man kommit ganska långt. För vi tycker att där ofta som vi möter pedagoger, och vi själva också så klart när vi jobbar i verksamheter, att man vill inte förstora upp några känslor över huvud taget om inte det är så att man är jätteglad och man kan sitta och skratta tillsammans, utan ett barn som är arg, det ska dämpas ner lite, någon som gråter förtvivlat. Ja, men, nej, vi dämpar det lite så inte det blir för känsligt över huvud taget. I förskola och skola och hemma också kan jag tänka att man kan vara så, som människa. Och då blir det ännu svårare kanske att bemöta känslor kring sexualitet som är ändå ett lite laddat ämne för oss alla.

ERIKA: Så man måste börja med det och tidigt då, tycker jag det låter som?

SOFIE: Måst... Mm. Tidigt, ja, bekräfta och svara på känslor och sätta ord på och även då att man gör det med kroppen. Att man pratar om kroppen taktilt, kroppsligt eller taktilt teckenspråk då som vi använder och benämner kroppsdelar och känslor och bekräftar och visar att vi alla har både känslor och kroppar.

JESSICA: Det ser så olika ut. Jag tänker på det lilla barnet som är nyfiken på en armbåge eller en tå. Det är där man får börja först och så får man ... Man kommer kanske lite sent in om man kommer i puberteten så som du också sa, Sofie, det blir lite fel ingång när barnet redan är frustrerat och det redan har hänt massa känslor i kroppen och de har inte ord att sätta på de uttryck. Så att det är mycket också ... stort jobb för pedagoger och föräldrar och alla runt omkring att förstå att vi måste läsa av barnet och se vad det är som händer, om

det bara handlar om att ligga bredvid varandra och känna på tårna eller armbågarna eller vad det är, så måste man få tillåtelse att få göra det, redan med lilla barnet. Det ser så olika ut också bland de barn vi träffar som kanske sitter i rullstol eller de har korsetter och de har bensken... de har lite instängda kroppar, och då blir det mycket mer ... det blir mycket svårare. Det kan vara att det bara blir vid byten av en tröja eller det är enda gången de får komma ur eller får känna på att vara nära någon annan så där. Det kan bli väldigt svårt många gånger.

ERIKA: Det låter som att det ... ja, men att ... precis, att den här kroppsmedvetenheten blir väldigt, väldigt liten.

JESSICA: Ja.

SOFIE: Det som du säger, när de sitter till exempel i en rullstol, eller har korsetter och hyser och allt sånt på sig, de har inte samma möjlighet att röra sig bland andra barn och brottas och märka att några andra har fötter och armar, och allt som man har på sin kropp. Det kommer inte naturligt för alla i vår målgrupp att man stöter på det i lek som många andra gör, i simhallen, man kan kika på hur de andra ser ut och så. Det finns inte för våra elever, den möjligheten.

ERIKA: Och då behöver man erbjuda det på annat sätt, och det är viktigt att börja i tid?

JESSICA: Tidigt. Ja.

ERIKA: Just det. Vad säger du, Natalie, då om man tänker på just den gruppen som man möter i grundsärskola och

gymnasiesärskola, och träningskola också? Och där vet jag det finns också de som ni möter, Sofie och Jessica.

NATALIE: Men jag håller med om det ni säger, att det handlar om att om möjligt komma in tidigt. Och det som jag tänker att vi eftersträvar, och det är både för eleven och den vuxnes skull, och det är att avdramatisera de här frågorna, att vi på ett vardagligt sätt ska kunna vara människor med varandra och prata om det som händer i våra liv på ett eller annat sätt. Och för att det ska bli möjligt så behöver vi gå ut och in ur de här frågeställningarna. Om vi sparar allting, som ni säger, till puberteten eller till 14-årsdagen eller den där temaveckan, eller vad man nu tänker sig så ... det kommer bli helt ogörbart att få det avslappnat och som ett öppet ämne. Så absolut börja tidigt, men också tänka att ... Jag tänker att vi behöver tänka på det som ett slags kunskapsämne och komma ihåg att sexualitetsfrågor och sex och samlevnadsundervisning, det tycker så gott som alla är lite speciellt att undervisa i. Det är ingenting som gäller specifikt om man undervisar eller möter elever i särskolan, utan det möter jag i alla sammanhang att här är det lite ängsligare, man är lite mer osäker på hur man ska gå tillväga, som pedagog har man sällan själv fått utbildning kring de här frågorna. Ni sa det här med att det saknas läromedel, breda läromedel. Så för allas skull behöver vi jobba in det här på ett integrerat sätt i undervisningen och i vardagen. Så att det inte blir något märkligt eller konstigt.

ERIKA: Vad är det ni möter då? Jag tänker ni är ute som rådgivare, Sofie och Jessica, och jag tänker Natalie, du träffar säkert också pedagogisk personal. Vad är det för typ utav frågor

eller funderingar man kommer med, och vad brukar ni ge för svar och råd?

SOFIE: En sak som vi har pratat mycket om, så är det det här med att problemet ligger hos oss vuxna, hos pedagogerna, vad man har med sig i sin egen ryggsäck, vad man har för kunskaper som du sa, Natalie, man kanske inte har fått någon utbildning i de här frågorna själv. Och man har sina egna tankar och funderingar och värderingar kring sexualitet, och försöka på något vis att tänka igenom sitt eget först, var strå jag och vad tycker jag och göra sig av med sånt som hört till mig som privatperson och kliva in i sin professionella roll, så gott man nu kan. Och samtidigt att man pratar i arbetslaget, pratar igenom de här frågorna så man vet och inte stöter på att man tyckte helt olika när man ska undervisa om det. Utan man har en samsyn.

NATALIE: Jag tänker ofta att jag möter personal som kommer in eller kommer nära de här frågorna genom just en problemformulering. Man tycker att, ja, men nu har någonting gått lite ... nu har det gått lite åt skogen på skolan eller i klassrummet att, ”Ja, men här har vi en situation som vi inte vet hur vi ska hantera, eller det här känns inte riktigt bra”.

ERIKA: Vad skulle det kunna vara då, tänker du? Om ... Eller ja ...

NATALIE: Ja, men de t skulle kunna handla om att man tycker att ... eller man upplever att en elevs sexualitet på något vis är problematisk. Den syns och tar plats på ett sätt som man inte vet hur man ska hantera den situationen. Det kan handla

om att man kanske har olika uppfattningar i skolan, om man jämför med vårdnadshavare. Så det uppstår någon slags situation, men som ofta formuleras som ett slags problem. ”Ja, men kolla, här har vi någonting knepigt”. Och det klart att vi ska ta hand om den situationen och försöka hitta någon god väg framåt. Men jag skulle önska att vi kunde närma oss de här frågorna från ett annat håll och gärna tidigare, så att vi bygger den här goda plattformen tillsammans, som du sa. Personalgrupp gemensamt och jättegärna i dialog med vårdnadshavare och jättegärna i dialog med annan personal och andra personer, som möter de här barnen och ungdomarna. Så att vi lägger den här grunden som vi sen kan använda oss av, om det uppstår en situation som känns mer knepig, eller någonting som upplevs som ett slags problem. Då har vi redan en slags samtal, ett slags kommunikation kring de här frågorna.

JESSICA:

Jag tänker också att det är svårt när man kanske då har just en medfödd dövblindhet och veta var någonstans, och när kan jag, och var är det okej att ta på min kropp på ett sätt som jag vill eller som jag tycker om, eller så. Vem är det som säger stopp för det? Och hur blir det och ...? Och det kan vara väldigt utlämnande också att man måste se över det och prata om det som pedagog vad ... när och var ska det bestämmas? Var gör vi det? Är det på måndag klockan åtta när vi är hemma eller vilka ... det kan bli väldigt stora svårigheter just för barnet om vi vuxna går in och styr upp för mycket också.

SOFIE:

Samma som Natalie sa också om vi pratade om det med ... och har en dialog med föräldrarna. Och det tycker vi är

kanske extra viktigt med de här eleverna som vi träffar, där man har ... all undervisning måste ske taktilt. Och då behöver man ha pratat igenom det också, var kan vi ta på varandra och vem får ta på kroppen på olika ställen och när får man det? Och att man har det med föräldrarna så att man ... ja, man verkligen har de med sig på samma spår.

JESSICA: Det var många när man jobbade i verksamhet som ... och även när man är ute i verksamheten och ser hur barn och pedagogerna har den nära samspelet tillsammans då om ... i knän, hos ... de sitter i knäet och de är nära och de känner att man kan vara tillåtande som pedagog, att det är okej om du tar på min näsa, mina öron, mitt hår, mina armbågar. Och att man måste börja tidigt med det.

SOFIE: Där kommer den naturligheten in med kroppen också. Du och jag har jobbat jättemycket med, Jessica, men jag för det med ... Ja, särskilt en elev som vi har jobbat med, som ville känna igen oss, vilken som satt på vilken sida genom att lukta på munnen och känna på näsorna och sånt. Och då ville han ha våra huvuden tätt intill, så vi fick sitta kind mot kind. Och han upplevde, ”Ja, där är hon, ja, som ... Jessica. Så luktar jag lite där, ja, men där är Sofie”. Och då får man verkligen bjussa på sin kropp som pedagog också. Det kan också vara känsligt, det måste man också ha tänkt igenom att man kan vara så nära en annan vuxen.

JESSICA: Det är inte alla vuxna som ... Alltså det är en träningssak. En del tycker det är jättejobbigt.

SOFIE: Absolut.

JESSICA: Så att det ...

- SOFIE: Men just där när man är beroende av känslan att kunna förstå någonting av sig omgivning, men också kunna förmedla någonting själv.
- JESSICA: Också det här hur olika ... Jag hade en elev som hade en period som han ville väldigt gärna känna på hur man kändes bak på ryggen, hur det var och han mätte och höll på. Man märkte att han ville kolla olika kroppar. Vi har ju olika kroppar, vi är olika runda och smala och ben sticker ut på några, och här var det runt och ... Och det kunde man också se på honom att han började känna över ryggar och ... Och hur tillåtande då pedagogen kunde vara i en situation, att vi såg att hon ... Det var helt okej med henne att han gjorde så. Han kände över hennes rygg och sen ner på rumpan, hur stor var den egentligen? Och mätte så här med armen över. Och det är otroligt fint att hon bara bjöd på det och ... Det hade han nytta av att han fick känna på det hur det kändes så klart.
- ERIKA: Men nu när ni beskriver där så tänker jag just att det här med att börja tidigt och att närma sig de här frågorna, som ett ämne är viktigt för att också förebygga att man hamnar i situationer som du var inne på tidigare, Natalie, där det kanske är så att man uppleveratt en lite äldre elevs sexualitet kanske blir någonting som man måste hantera. Vad tänker ni om det? Vad kan det här tidiga göra för skillnad?
- NATALIE: Ja, om man kikar på vad som står i styrdokumentet, så är det inte ens så att det är ett ämne, utan att det rent av är en aspekt av flera ämnen, eller alla ämnen. Så om vi kikar på vad det står i det centrala innehållet så hittar vi i princip alla ämnen, kurser, ämnesområden, formuleringar som handlar

om kropp, sexualitet, identitet, känslor. Och tanken där är att man ska närma sig de frågeställningarna på ett integrerat sätt, att vi kommer in på det i språkundervisning, i historieundervisning, i idrott, i olika sammanhang i skolan. Så det här med att det finns inget ämne som heter sex och samlevnad. Och i dag pratar man ... Skolverket pratar till exempel mycket mer om undervisning om sexualitet, jämställdhetsrelationer, än just sex och samlevnad. Sen är etiketten praktisk, för vår del, för att veta vad vi pratar om och för att kunna fånga in det. Men, precis som du sa, så låt säga att vi jobbar på ett gott integrerat sätt i ämnesundervisningen på olika vis, då kommer vi komma in på det här som ett kunskapsämne som inte i första hand rör den enskilda personen. Det är inte min kropp eller min sexualitet som det i första hand handlar om i klassrummet. Sen att jag som person behöver integrera det i mig själv, eller få hjälp att göra det, eller få hjälp att göra det meningsfullt för mig själv, det är en annan sak. Men vi kommer inte riktigt lika nära. Och där har vi också möjlighet att ... ja, men som ni var inne på att så här hitta, eller sondera terrängen för de här gränserna. Vad passar sig i ett klassrumssammanhang, eller i skolan? Hur ska jag som elev förstå vad som passar sig, när det passar sig, hur jag ska närma mig de här olika frågorna?

ERIKA: Är det någonting som ni vill tillägga?

SOFIE: Om man har satt språk på ... och för våra elever då som behöver ha taktilt och att man berör och att man använder hela sin kropp till den här undervisning, har man börjat tidigt och satt ord på känslor och satt ord på kroppsdelar,

genom taktila tecken då, då har man vunnit väldigt mycket på det att man kanske inte behöver ta på kroppen för att prata om. Utan man kan använda sig av teckenspråk i stället.

JESSICA: Men gud ...

ERIKA: För att man har gett de här orden, innan det blir laddat på det sättet?

SOFIE: Ja, för att man har gett de här orden. Nej, och sen att man tar det ... Jag tycker det är fint som du säger där, Natalie, att det är inte ett ämne som man ska lyfta ut och ha så speciellt. Det är inte så, torsdag mellan klockan elva och tolv pratar vi om det här. Utan det är någonting som ska genomsyra och gå igenom alla ämnena. För de elever som vi träffar som är i ... inom träningsskolan och behöver ett taktilt språk, vi trycker vi ska lyfta när det kommer, så blir alla situationer när någonting uppstår, då ska man ta sig tiden att prata om det. Man kan förstås göra det innan också, men det kan inte vara att man dämpar ner något och tänker, ”Nej, men det här väntar vi nu och pratar om om tre dagar.” Utan är det nu det här är intressant, då måste man kunna möta det nu.

JESSICA: Ja, det är väl det som man känner många gånger ute i verksamheten att man har den här klockan och schemat som man måste passa och anpassa sig för, och det är då man känner att, ”Nej, men läs av barnet och eleven så börjar vi i den änden i stället” så får man ... Det är där ofta problemen ligger ofta, att man kanske faktiskt pratar lite olika språk. Eleven säger en sak och så uppfattar inte pedagogen precis vad det var och så blir det lite frustration och så blir det ...

så händer det någonting och så tänker man, ”Ja, vad var det som hände egentligen där?” Och så har det redan gått förbi det där ögonblicket som man ville faktiskt fånga. Och då kan det vara lite för sent den gången i varje fall, sen försöker väl eleven igen då kanske ... förhoppningsvis.

NATALIE: Ja, och samtidigt som det kan bli en slags kommunikation till eleven att vi inte fångade upp situationen. Så jag tänker att just vad tystnad gör, eller vad det där som ibland kanske är subtilt och ibland är jättetydligt. Men att när vi stoppar en elev, när vi på något vis kommunicerar, nej, men inte just nu, eller den frågan var inte okej, eller det där passar sig inte, eller vi ska ta det någon annan gång. Risken är att man uppfattar det som att det var något fel på frågan, eller det var något fel på känslan, eller kanske till och med fel på mig, eller fel på min sexualitet, eller fel på mitt uttryck. Och där någonstans riskerar vi ganska mycket. Där riskerar vi att eleverna drar slutsatser som är ... skadliga är ett starkt ord, men som inte är goda, så. Så det kan också vara något när vi funderar kanske i arbetslaget, eller på vår egen hand kring hur vi jobbar med frågorna, att vi behöver bli medvetna om vad kommunicerar vi i det tysta, eller vad kommunicerar vi genom att inte ta i det här, eller genom att vänta? Och kan vi på något vis, även om man inte alltid kan ta i situationen där och då, så kanske man kan stanna upp en liten kort stund. Man kan på något vis få säga så här att, ”Men vilken bra fråga” hur man nu kommunicerar det. Men att på något vis i stunden ge att så här att, ”Absolut, det här får finnas, det finns, det ska få finnas, men vi måste äta lunch först” så. Men att fundera kring vilken bekräftelse vi kan ge kring de uttrycken som rör sexualiteten.

SOFIE: Det blir, tänker jag, väldigt konstigt. För som hos oss där vi bekräftar alla känslor, vi bekräftar och tar på kroppen, alla gester och uttryck som kommunikativa och vi ... ja, använder ... det har jag sagt flera gånger, hela kroppen till att prata om saker och så är det en tonåring där det är sexualitet som tar plats, där de känslorna kommer i kroppen. Så tyvärr är det väldigt ofta att det blev ingen bekräftelse över huvud taget. Det blev inget svar.

ERIKA: Att då möts man av tystnad i stället?

SOFIE: Ja, det möts av tystnad. Och då är det som du säger, det kanske inte ... skadligt kanske är et starkt ord, men det känns ändå inte som att det är jättestarkt, utan det är skadligt om man får bekräftelse och svar på nästan allting man uttrycker. Och så kommer det här i mig som jag vill berätta om, eller som jag plötsligt känner. Och då finns det ingen där som ger något svar över huvud taget. Det måste bli väldigt, väldigt konstigt.

JESSICA: Var väl lite som vi pratade om innan, Sofie, också om att man ... när en tonåring med dövblindhet kommer i puberteten och en kille då kanske har blivit så här mörk och rösten, det händer massor och man vill känna där, ligger och provar för sig själv lite, mm, mm, mm, man provar lite rösten och det kommer i olika lägen och så där. Vi har också mött det när eleven var väldigt intresserad av hur ljudet lät då på våra halsar, och att man fick tillåta att vara så där nära uppe i halsen och känna och så. Så att man måste ta de tillfälligheterna när det blir, och då får man kanske vänta med svenska en stund, eller vad man har tänkt att ha, eller maten får komma en kvart senare eller så.

ERIKA: Vi pratade också inför den här inspelningen. Och då nämnde du någonting, Natalie, när vi ... som vi kopplar till här, som vi pratat om nu, just att bekräfta ... även om ... ja, men det kan handla om att man kanske har känslor för någon i personalen där barnen kan vara, men att inte bara säga stopp till allt, utan bejaka det goda i att ha känslor för någon. Men att man kan beskriva att det kanske inte är så att den här personen vill att du visar det.

NATALIE: Ja, men precis. Jag tänker att det vi ... vi kan ... Alla uttryck är inte möjliga, alla platser är inte okej, exempelvis. Det är inte förhandlingsbart. Vi kommer inte kunna ha sexualiteten uttryckt på mattelektionen. Det är också med respekt för andra elever i rummet och så vidare. Så så kan det absolut vara, att ett beteende är inte okej, eller vi kan inte ha det på det här sättet, vi behöver justera någonting. Men att se potentialen i att stanna upp där och på något vis ändå ge kommunikation kring att så här, ”Ja, men jag ser att du ...” ja, men som ett exempel, ”... att du är jätteförälskad i den här läraren på skolan. Kärlek är en härlig känsla. Det kan vara jättefint att vara kär. Men den här personen vill inte att du kramas hela tiden, eller att du kommer efter hela tiden, eller om den här personen har sagt nej, då måste du lyssna på det”. Men att inte springa förbi det där första steget av att kanske bekräfta kärleken i sig, det tror jag kan vara ändå betydelsefullt och någonting som jag också tror att vi ofta glömmer, eller ofta missar.

ERIKA: Vi har varit inne lite på det där när ni har beskrivit just hur det kan upp... risken med att det blir väldigt mycket nej kring de här frågorna. Vad tror ni ... vad har ni sett händer

hos de individer som möter den där tystnaden? Har ni någon erfarenheten av det?

SOFIE: Ja, frustration tycker jag mycket. Och att man kanske drar sig tillbaka, att man gömmer sig, eller att man är ledsen på olika sätt, för det går att bemöta. Jag tänker som du säger det här med förälskelse, det går att bemöta alla de här sakerna. Vi ... Jag tänker en elev som kanske vill hålla på att pussar hela tiden, det finns de som tycker det är jättemysigt och kanske har hållit på sen de går på förskolan. Och så växer man och så är det inte okej att man pussar alla längre. Men har man pratat om det på samma sätt som förälskelsen och kanske visat då att, ”Vi kan pussas på kinden eller hemma får du pussas” eller så. Har man ... Ja, jag tycker allting handlar om egentligen att man måste prata om sakerna, man måste vara öppen. Man får inte komma till de här stoppen att det inte är ... det ska tystas ner och att det inte får finnas. Ja, våra elever, de har inga förebilder att titta på och ta efter heller. De vet inte att inte alla andra springer omkring och pussas, eller att alla andra tar av sig tröjan i matsalen, eller vad det nu kan vara. De vet inte det om inte vi har visat. Så det ...

NATALIE: Man kan inte se det nej.

SOFIE: Nej.

NATALIE: Men jag tänker också på att vi generellt, tänker jag i samhället, vi tycker inte det är jätteenkelt att prata om sex och sexualitet. Det är svåra frågor och vi pratar gärna lite mellan raderna, eller säger saker som kanske mer är antydningar. Och så förstår vi varandra många gånger ändå,

medan just den här elevgruppen kan vi inte förvänta oss förstår ändå. Utan här är klart att vi måste förklara, som du säger, måste ge en kontext till det här. Men vad är det som händer nu? ”Varför funkar det inte längre att pussas, fast det gjorde det förut?” exempelvis. Och det tänker jag är en ren så ... respekt för eleven. Det klart att du har rätt att förstå varför du får ett stopp eller varför du får ett nej, och det kommer göra det väldigt mycket lättare för dig att hantera det där stoppet och nej. Men jag tror att vi som vuxna oftast är lite ovana vid att sätt ord på just de här sammanhangen, och därför kanske vi duckar det eller viker av lite tidigt. Så det är också en sån sak som kan ... det kan handla om att man behöver öva för egen del, att helt enkelt göra det pratbart, någonting som man kanske ganska sällan pratar om annars.

ERIKA: Hur kan man göra det då? Hur kan man öva så man känner sig lite mer bekväm och beredd?

NATALIE: Ja, alltså det bästa är väl att helt enkelt bara börja och sen fortsätta. Men mitt bästa tips är också att just försöka ta det lite i taget. Och ... nej, men om man bara tar det ... när man pratar talat språk så är det första gången man säger vissa ord i ett klassrum, så känns det superpinsamt och konstigt och avigt och eleverna kan ofta tycka likadant och det rodnas och det fnissas och det blir en speciell situation. Men bara några gånger fram. Den där vibben klingar av. Det blir inte alls lika laddat. Men jag tror också att vi har mycket att vinna på och prata med varandra. Dels att få höra att kollegorna också tycker att det är lite svårt. Men också bli stärkta i att vi är flera, eller vi är många som tycker att det

är viktigt. För jag tror att mycket ängslighet sitter i att man kanske känner sig lite ensam som vuxen eller som pedagog, när det kommer till de här frågorna.

JESSICA: Ja, och jag tänker ibland de här barn man möter som kanske vi pratade om innan, som kanske sitter i rullstol, man har korsett och enda gången kanske man får känna på sin mage och känna någon annanstans på sin kropp, så är det kanske vid blöjbyten och så. Men då som pedagog är det viktigt att man har pratat sig samman och man tycker ungefär samma, att det är okej att vi tar lite extra lång tid där vid skötbordet, eller var man byter sin blöja eller så här då. Då är det tillåtet att faktiskt utforska. Att man måste vara i det och våga stanna upp där också, att det ... ja, man inte blir generad för att det ... ”Åh, nu ska det bli så där igen och ...” ja, ”Men låt det vara så då. Måste ta den tiden” tänker jag. För de elever vi träffar, de har inte de här att de ser hur någon annan gör eller så. Så det blir på ett annat sätt, och det blir inte genant för de heller, de tycker ... Det finns inte. Och vad kan man bli generad över när andra gör något när man inte ser? Så att det försvinner helt bort från vår målgrupp, kan man säga där med att vara generad för någon. Det är vi andra som är generade i så fall. Så att ...

SOFIE: Där är det också vårt ansvar att visa att man ska ha den respekten, att man till exempel inte går in då om det är någon annan som duschar, eller är på skötbord, eller så där. Att man pratar om det på något sätt, att ja ... men nu är hon där inne, då får vi vänta en stund. För annars blir det heller inte det att man har någon koll på att det spelar någon roll. Varför ska jag stänga toadörren när jag sitter på toa? Jag ser

ju inte själv att någon sitter på toa med dörren öppen eller ... Vad gör det att jag sitter här i duschen, om man inte vet att andra kan titta och tänka och tycka saker.

ERIKA: Så man måste illustrera privatliv?

SOFIE: Ja, det kan man nog säga.

NATALIE: Jag tänker både illustrera privatliv och bygga upp den kroppsmedvetenheten och de gränserna som annars riskerar att nedmonteras, om man ofta blir hanterad som kropp och inte behandlad som en person som vill ha toadörren stängd exempelvis, så tänker jag att ... nej, men att det är ett uttryck för det här med att sexualitetsfrågor glöms bort någonstans. Att vi tar förgivet att det ska vara en viktig aspekt eller en ... möjligt viktig aspekt för de flesta andra. Men när det kommer till vissa kanske elever så missar man det. Och där tänker jag att vi kan kanske också bygga självkänsla och integritet och identitetsstärkande utveckling, genom att visa den där respekten, genom att på något vis fråga innan man tar i kroppen, eller erbjuda det där space:t eller det där privatlivet, och att det kanske gör att upplevelsen av det egna jaget också stärks.

ERIKA: Jag tänker, ni har varit inne på att man som pedagog kan behöva bjuda ganska mycket på sig själv, och att det tycker vi är olika lätt och svårt. Vad brukar ni ge för råd då, tänker jag? Framförallt på Sofie och Jessica som är ute i verksamhet, hur går det att prata om det här? För man kan inte heller säga åt de att vara något annat än vad man är, tänker jag?

SOFIE: Nej. Jag brukar faktiskt rekommendera att man provar med varandra. Sitt nära varandra och håll armen runt, eller ... ja, trängs med varandra. Och ibland kan det vara så här att det blir lite så här skrattigt och fnissigt bara av det då, att man ska dra ihop stolarna två kollegor. Och så kanske jag också tränger ihop min stol. ”Ja, men sitt så här nära varandra” och det är enda chansen. Men många blir ... ja, det kan vara lite fnissigt, men många blir sen väldigt glada av det, tycker jag. ”Ja, just det, det är så här nära jag måste vara. Jag måste vara nära både min arm och hela sidan av benet här” och det var inte så farligt. Vi har övat på det mycket tillsammans, Jessica och jag, med varandra, att vara nära tillsammans och elev då.

JESSICA: Och det är en ... Det känns som det är en lite kulturell fråga också, att det här avståndet som gärna har, vi svenskar, att det är svårt för många att ... ”Ja, men jag sitter ju tillräckligt nära nu.” ”Ja, men jag menar ännu närmare.” ”Men nu så här nära?” ”Nej, ännu närmare.” Så man får hjälpa till lite. Man får vara nästan lite i situationen och styra upp och hjälpa till faktiskt för att det ska bli så där. Och som du säger, Sofie, att man får faktiskt börja med att träna vuxen, till vuxen bara.

SOFIE: Och al...

JESSICA: Men det lilla barnet är det alltid mycket lättare också. Det är så man märker när man kommer till förskola och har en liten tvååring. Det är mycket med han ... Det är mycket enklare för de pedagogerna, tycker de. De har inte så ... De tycker inte det är så svårt.

- ERIKA: Med att jobba på det här taktila sättet då?
- JESSICA: Nej.
- ERIKA: Nej.
- JESSICA: Det blir lite naturligare så, för barnen är också gärna i knäet och håller om och ... Men så man kanske kommer till en elev som är 16 år, då kanske det är på ett annat sätt. Men den eleven kanske också behöver det.
- SOFIE: Och det är enda chansen om du är född med ... jag tänker om du ... Det är väldigt bred målgrupp vi träffar, med hur mycket syn och hörselrester man har. Men har man väldigt lite syn och väldigt, väldigt lite hörsel, kanske inget alls, då blir et först då som du ens kan få ta del av en ... att en annan människa skiftar i värme, till exempel. Eller har en puls som rör sig när man andas och skrattar. Så det ... Mm. Det är nödvändigt att man är så.
- JESSICA: Och många ... ja, många utav de barnen vi träffar kanske inte har varit i de situationerna heller, de har inte haft det så nära. De är intresserade av hur det känns när man tuggar och när man sväljer och ... ja.
- SOFIE: Och så jättelyhörd för om en elev visar att, ”Jag vill inte vara så här nära”. Då ... Det måste man lyssna på supernoga när man är så här, så man backar undan. För det är inte så att alla vill vara så nära bara för att man har en dövblindhet.
- JESSICA: Nej.

SOFIE: Det finns de som inte vill det också. Det måste man absolut respektera och hitta på andra sätt då.

ERIKA: Precis. Nej, för det tänkte jag faktiskt på, just det där med att ... som vi var inne på också det här att skapa den här sfären där man är sig själv och där man får bestämma själv och så vidare. Och jag tänkte också när vi började det här samtalet och pratade just om vikten om att undervisa i de här frågorna, att det också är ett skydd för individen att förstå vad som händer, för att faktiskt inte bli utsatt för någonting så att man har hittat ... man vet vad det är som händer och man vet var man har sina gränser och har rätt att inte behöva vara med om.

NATALIE: Ja, jag tänker att skyddet för eleven är och ska vara superstarkt. Men vi har också ett skydd för pedagogen att känna sig trygg is in arbetsmiljö, och ... Det är inget svar på exakt det ni pratade om, och jag vet inte exakt hur det skulle se ut, men ser man generellt till sex- och samlevnadsundervisning så ... Exempelvis kan man se de granskning som Skolinspektionen gjorde nu bara häromåret att väldigt många lärare efterfrågar kompetensutveckling, och vi vet också att man har rätt till kompetensutveckling. Det ligger i skolans och rektors ansvar att se till att lärarna känner sig trygga och har den kunskap och den färdighetsträning, som behövs för att kunna ge kvalitativ undervisning kring sex och samlevnadsfrågor. Så där någonstans tänker jag också att man ... ett svar i det här, vi pratar ihop oss med kollegorna, kan vara att man kommer fram till att, ”Nja, jag vet inte hur jag ska göra” eller ”Nej, jag känner mig fortfarande osäker” eller, ”Jag kan inte

tillräckligt om det här” och då är ... Då är det där vi ska börja. Då får man helt enkelt försöka kika på, vilka möjligheter finns det till ... ja, men till utveckling, utbildning, samtal, hur kan vi på något vis utvecklas i våra yrkesroller på det här området? För det är verkligen inte som ni sa. Det här är ingenting som folk har i bakfickan och bara kan dra fram och vara så här, ja, vad härligt, nu känns det skitbra. Utan det är svårt. Och det tänker jag att vi ska vara väldigt öppna med. Eller jag tror att vi kommer längre om vi är öppna med det.

ERIKA: Och elever där [?? 0:40:12] ... Ja, precis. Jag tänker också för eftersom jag har pratat just om att det är viktigt att prata tillsammans, att vara sampratade, eller att det skapar mycket bättre förutsättningar. Men jag tänker nu har vi pratat om några saker som ni ser som väldigt viktiga när man ska undervisa om de här frågorna. Dels att börja prata känslor och kropp tidigt, och sen också det som vi var inne på, det här med att prata ihop sig och att vara trygg med sina kollegor. Har ni fler konkreta råd som ni vill skicka med att de som lyssnar?

NATALIE: Jag, som då jobbar med läromedel, jag är väldigt inne på att vi behöver material som är välfungerande, och där kan man behöva kika på, men vad brukar vi använda oss för att ... vilka slags verktyg, eller vilka slags underlag har vi på skolan? Och där kan det vara så att man inser så här att ja, men det här bildstödet saknar ord. Vi har inte gett språk. Vi har inte byggt språk som täcker känslor och sexualitet och kropp på ett tillräckligt vis, exempelvis. Och när jag jobbade med den här appen exempelvis så var det också

såna saker som ... ja, men vi har inte tänkt hur gör vi det här pedagogiskt? Där tänker jag att vi har jättemycket kvar att göra. Vi ... Många gånger kan man vara på det klara med att det är viktigt och att vi vill och att det här är angelägna områden. Men hur? Vad skulle vi behöva för slags ... Kanske något att ta i [skratt] någonting att visa, någonting att hålla i. Vad behöver vi för någonting i skolmiljön för att kunna göra det meningsfullt för våra elever? Så det tänker jag är ett sånt viktigt utvecklingsområde att kika på, de pedagogiska verktygen, vilka de nu kan vara.

SOFIE:

Ja, jag tänker och det blir ... Du så här ... Det kanske inte ens finns ett språk satt på bildstödet eller läromedlet, eller så. De som möter våra elever, de har inte riktigt det, även om det sätter sitt språk på eftersom det oftast är så individuella gester och tecken som våra elever använder. Så det blir på något sätt att då får de ändå en bit kvar, ytterligare att tänka, ”Ja, nu har jag fått det materialet och jag har fått hur jag skulle kunna jobba” om det skulle bli ett bättre pedagogiskt material, som vi säger då. Då har de ändå en ganska så stor bit, ”Hur gör jag det här taktilt? Hur ska jag få över det här taktilt till den här eleven?” som kanske också är på en kommunikation nivå när man inte använder teckenspråk i sina händer. Utan alltihopa sker kroppsligt. Och det är någonting som vi tycker är väldigt både spännande och roligt, och viktigt att få vara med i som rådgivare då, att vi kommer ut och stöttar i arbetslagen, och pratar om att hur klan just ni göra med just era elever? Eftersom det blir så individuellt. Så ja.

- ERIKA: Hur brukar ni göra då då? Är det ... Jag tänker som ni beskrev, just det här att ge råd till exempel kring ... vi sitter så här och provar på det, eller finns det mer saker också som ni hjälper till då med? För det handlar ju om att översätta det här då till någonting som går att använda.
- JESSICA: Nej, men det är väl också det här teckenspråket som vi pratar om, att man ska försöka få det som ett konventionellt tecknen och att det kan vara väldigt svårt, som Sofie också sa då, att om barnet inte ens har teckenspråket i sina händer, utan det blir mycket kroppsligt. Då får man börja där. Man får börja med det lilla, hur stort barnet egentligen är så spelar ... Det kan vara ett större barn som faktiskt inte heller har det. Man måste ändå börja med att ta och benämna på kroppen. Vad är detta för någonting? Vad är det vi har.
- SOFIE: Vi kommer tillbaka till det hela tiden att stötta i kommunikationen. Hur kan de kommunicera med eleverna, och hur kan de ta tillvara elevernas kommunikation? Det är ... I varje ämne så kommer vi tillbaka till det för vår grupp.
- ERIKA: Men, Natalie, jag tänker du har också jobbat med att ta ... vara med att ta fram material på Skolverket, till exempel. Vad ... Vilket stöd kan man få där när man ska jobba med de här frågorna, som pedagog, som personal?
- NATALIE: Det som finns är ett ... som stödmaterial från Skolverket som heter sex och samlevnadsundervisning i särskolan. Och det materialet och deras material som vänder sig till andra elevgrupper har reviderats under 2019, 2020, och finns i nya versioner på Skolverkets hemsida. Så det är bara att ladda

ner. Och i det materialet, där finns dels bakgrund och ingångar till, ja, men hur tänker man i ett skolperspektiv kring sex och samlevnadsfrågor? Hur ska vi som personal förhålla oss till de här frågorna? Vilken plats har den här frågeställningen i undervisningen, och även det här som vi pratar lite grann om ämnesintegrering, att sexualitet, jämställdhetsrelationer ska vara en integrerad del av ämnesundervisningen. Och i det materialet hittar man även vad som står i det centrala innehållet för olika kurser, ämnen och ämnesområden. Och det jag tänker är värdefullt där är att man som personal kan samlas kring en gemensam plattformutgångspunkt kring vad är vårt ansvar, vad ska vi jobba med och kanske också får upp ögonen för vad behöver vi utveckla eller lära oss mer om, eller prata mer om?

ERIKA: Som ett underlag helt enkelt att jobba utifrån med de här frågorna?

NATALIE: Ja, men absolut, för ... dels frågeställningar för de kollegiala samtalen kring ... hur tänker jag kring de här frågorna, hur känner jag inför den här undervisningen, är det så att jag tycker att det här är svårt att prata om, fast det här känns mer okej? Hur ska vi i så fall lösa situationen i skolan? Vilken kompetensutveckling behöver jag? Så dels allt det, men också tänker jag att man ... Det ser olika ut beroende på vilka elever man jobbar med, men att kika på så här, ”Men okej, du tar upp det här i ditt ämne. Vi hade tänkt göra det här under vårterminen. Hur kan vi samarbeta? Vad faller bort? Vad behöver vi stärka upp?” Att helt enkelt

få en överblick över vem gör vad på skolan. Och får vi med allting som är viktigt?

SOFIE: Jag tänker, som du säger det att man samlas som ett arbetslag som personal runt ... så tycker jag att man kan använda den här appen som du har utvecklat, privatlivsappen också. Den vänder sig till elever och unga, förts och främst. Men jag tycker att man har hittat massor i det som man kan ha för att själv tänka efter, vad är det jag behöver prata om och vad är det egentligen som jag missar, som jag tror att jag gör, men som faktiskt bara faller bort? Så även om man arbetar med elever som själva inte kan se och ta ... ja, ta tillvara det som erbjuds i den appen, så tycker jag att det är jättebra redskap för pedagogerna samlas runt och ... ja, lära sig mer om vad man gör och inte gör.

ERIKA: Det blir också ett stöd i det här sättet att ... vad ska man säga, ta sig an ämnet.

SOFIE: Ja, precis. Ja.

NATALIE: Något som blir väldigt tydligt när vi jobbade med just den appen, och då jobbade vi nära elever, som var med och testade olika varianter av den och fick komma med sin feedback kring vad de behövde. Och det var att vi kunde se att vi kunde möta väldigt många fler, mot vad som fanns innan. Till exempel de här små-steg-för-steg-guiderna i sig kunde möta elever som helt plötsligt kunde gå in på toa och byta binda själv, som innan inte kunde det. Så där kunde man se vilka stora steg framåt man ibland kan ta med ganska små redskap, eller små hjälpmedel. Men det blir också väldigt tydligt att det fortfarande saknas verktyg eller

material, som passar för var och en. Och där ställs som särskilda utmaningar för pedagoger. Hur ska vi lösa situationer där vi faktiskt känner oss lite ställda, eller där vi inte har alla svaren?

ERIKA: Tänker det är kanske också där ni som rådgivare ibland blir inkopplade då, gissar jag?

SOFIE: Ja, men våga lyfta och prata om det, där ligger också en början och har man då ett material som man också kan utgå ifrån, så är det också lättare att man kan kolla av, det här har vi gjort, det här har vi pratat om att man samlar sig då. Lite som du sa, Natalie, också att man tittar över det här ska vi titta på och hur har vi det här och vilka situationer uppstår och ... Så där tänker jag kan vara väldigt bra att ha som stöd.

ERIKA: Det var väl ett bra råd, tänker jag, som får runda av det här jätteviktiga och spännande samtalet som vi har haft. Tusen tack för att ni kom, Jessica, Sofie och Natalie och pratade om den här viktiga frågan. Och jag tycker att ni på ett väldigt fint sätt har beskrivit det här som den rättighetsfråga som det faktiskt är. Och vi hoppas att ni som har lyssnat också har fått med er goda råd som ni kan använda när ni formar och utvecklar ert sätt att ta er an den här undervisningen också. Jag tänker också att ni som har lyssnat och vill veta mer också kan gå in på vår webbplats, där det finns också film om flerparts kommunikation till exempel, som Sofie och Jessica har jobbat med. Och vi har också stödmaterial då för undervisning i sex och samlevnadsundervisning, på Skolverkets webbplats, som Natalie berättade om. Tack för att ni lyssnade.

[alla tackar]

INFORÖST: Tack för att du lyssnat på Specialpedagogiska skolmyndighetens podd. Fler avsnitt kan du hitta på vår webbplats och där poddar finns. Om du vill veta mer om oss och vilket stöd vi erbjuder, gå in på vår webbplats, spsm.se. Följ oss även på Facebook, Twitter och Instagram.